

Pintér Melinda

Szólásszabadság vagy cenzúra a nagyobb jó érdekében? – A politikai diskurzus megvalósítható keretei és korlátai a közösségi médiában

Jelen tanulmány azt vizsgálja, milyen típusú szabályozás kellene ahhoz, hogy az online platformokon zajló diskurzus a demokratikus potenciál szempontjából elérje a célját, és ezáltal ezek a platformok a demokratikus társadalmi nyilvánosság terepévé válhassanak.

Bevezetés

Szólásszabadság vagy cenzúra. Talán ez a két végletes elvárás az, ami legtöbbször megfogalmazódik az online platformokon zajló politikai diskurzust illetően a közbeszédben vagy akár a tudományos közegben is. Az egyik megközelítés szerint a politikáról való beszélgetésnek és a politikai véleménynyilvánításnak az online térben teljes szabadságot kell adni, a másik szerint viszont bizonyos módszerekkel moderálni, korlátozni, akár cenzúrázni kell, egyszóval keretek közé kell szorítani. Mindez nagyon jól mutatja egyrészt azt, hogy milyen szélsőséges álláspontok ütköznek a téma kapcsán, másrészt pedig azt, hogy egyik vagy másik véleményt képviselő tábor ebből adódóan mennyiben találja hasznosnak vagy károsnak az online platformokon megvalósuló politikai diskurzust.

Jelen tanulmány gondolatmenetének kiindulópontja az, hogy a szólásszabadság és a korlátozásoktól mentes – adott esetben – politikai vita, amelyre a közösségi médiában és egyéb online platformokon is lehetőség nyílik, része és szükséges eleme a demokráciának, alapjog. Ugyanakkor az utóbbi évek negatív fejleményei kapcsán – mint például az álhírek terjedése, a dezinformációs kampányok vagy a kommentbotok egyre szélesebb körű működése – úgy tűnhet, hogy az online térben megvalósuló politikai diskurzus inkább káros, mint hasznos.

Éppen ezért: az online platformokon zajló politikai diskurzust mindenképpen szükséges szabályozni. Ez a tanulmány annak vizsgálatára tesz kísérletet, hogy vajon lehetséges-e egy olyan elméleti, és akár a gyakorlatban is alkalmazható keret megteremtése az online térben, amelyben a politikai vélemények cseréje, a politikáról való vita szabályozott formában valósul meg, ha pedig lehetséges egy ilyen (szabályozási) környezet létrehozása, akkor annak milyen tulajdonságokkal kellene bírnia.

Jelen összefoglaló elsőként felvet néhány olyan kérdést, amelyre a tágabb témának, illetve ennek a konkrét értelmezési keretnek a vonatkozásában fontos lehet válaszolni. Ezt követően röviden részletezi a használt főbb fogalmak, illetve vizsgálati fókuszok – a politikai diskurzus fogalma, az online politikai diskurzus fontossága és megvalósíthatósága – ebben a tanulmányban megjelenő megközelítési, illetve értelmezési keretét. Ehhez kapcsolódóan aztán bemutatja azokat a külső és belső veszélyeket, amelyek az online platformokon megjelenő politikai diskurzust fenyegetik; ezután pedig kísérletet tesz a „jó” diskurzus minőségi szempontjainak leírására. Lezárásként azzal foglalkozik, hogy miért (lenne) fontos az online platformokon zajló politikai diskurzus szabályozása, és ennek hogyan kellene optimális esetben megvalósulnia.

Válaszra váró kérdések

A tanulmány három témakör vizsgálatával foglalkozik. Elsőként azzal, hogy melyek azok a veszélyek vagy káros jelenségek, amelyek az online platformokon megvalósuló politikai diskurzushoz kapcsolódóan megjelennek. Ezt követően a politikatudomány – illetve a filozófia – a politikai diskurzus „elvárt” minőségével összefüggő nézőpontjait veszi számba abban a tekintetben, hogy milyennek kellene lennie a politikai diskurzusnak „minőségi” szempontból. Végül pedig kísérletet tesz arra, hogy – legalább részben, de – válaszoljon a témával kapcsolatban megfogalmazódó néhány főbb kérdésre, amelyek a következők:

- Meghatározható-e a politikatudomány értelmezési keretei által olyan alapelvek, amelyek megadják, hogy milyennek „kellene” lennie a politikai diskurzusnak az online platformokon, és amelyek egy szabályozás alapjává válhatnak?
- Meghatározható-e egy olyan ideális keret, amelyben egy olyan, a politikai diskurzus minél szélesebb körű érvényesülését szem előtt tartó korlátozás valósul meg, amely ugyanakkor nem jelent cenzúrát?
- Vajon összhangban vannak-e ezzel a tervezett szabályozási lépések?

Fogalmi tisztázás és értelmezési keret

Még mielőtt az előzőekben bemutatott gondolatmenetbe belekezdénénk, érdemes egyrészt tisztázni azt, hogy mit értünk itt és most diskurzus, illetve politikai diskurzus alatt; másrészt pedig: miért fontos ez?

A politikai diskurzus fogalma – itt és most

Ahogy Max Weber is megfogalmazta még a 20. század elején: „a mai politika nagyrészt a nyilvánosság előtt, a beszélt vagy az írott szó eszközével folyik”.¹ Noha ez a megállapítás 1919-ben, több mint száz évvel jelen sorok megírása előtt született, úgy tűnik, hogy relevánsabb, mint valaha. Minden eddiginél több csatorna, eszköz és platform áll rendelkezésre, hogy politikával kapcsolatos tartalmak érjenek el bennünket – ahogyan arra is, hogy a politikáról beszéljünk, egyik vagy másik aspektusáról, történéséről cseréljünk eszmét.

Mit értünk tehát itt és most politikai diskurzus alatt? Az online platformokon, a közösségi médiában a felhasználók által lefolytatott vitát, amikor valamilyen politikai kérdésben, valamilyen politikai üggyhez kapcsolódóan nyilvánítanak véleményt, beszélgetnek egymással, véleményeket cserélnek: azaz a *deliberációt*, a tanácskozást, magát a diskurzust, ami értelmezhető és vizsgálható offline és online megjelenésében is.

Az akár offline terekben, akár online platformokon megvalósuló deliberáció a deliberatív demokrácia gondolatiskolájának keretében közelíthető meg tudományos értelemben. A deliberatív demokrácia kiindulópontja az, hogy a döntéseket – és ebben az értelemben természetesen a politikai döntéseket is – széles körű társadalmi diskurzusnak, vitának kell megelőznie. Szükséges mindez azért, hogy a lehető legtöbb vélemény, megközelítés, nézőpont jelenjen meg a tanácskozás során, mivel ennek pozitív hozadéka van a diskurzus végén megszülető döntésre nézve: minél több szempont jelent meg és csatornázódott be, annál több ilyen megközelítés vált publikussá, és lett esélye arra, hogy mások nézőpontját befolyásolja. Egyszóval: minél több és minél diverzebb hang és szempont jelenik meg a tanácskozás során, a végül megszülető döntés annál szélesebb rétegek számára tűnhet legitimnek, hiszen számos megközelítés és vélemény jelent meg, amelyeket a tanácskozó felek mérlegeltek és beépítettek, beépíthettek végül a közös döntésbe.

Az online politikai diskurzus fontossága

Ezek az előbbieken részletezett szempontok azért lényegesek, mert a deliberatív demokratikus megközelítés a képviseleti rendszer betegségeire adható esetleges gyógyírként fogalmazódott meg a 20. század utolsó évtizedeiben, egészen onnantól kezdődően, hogy a deliberatív demokrácia fogalmát Joseph M. Bessette megalkotta 1980-ban.² A képviseleti demokráciák esetében látható, hogy egyfajta bizalomvesztés

¹ Max Weber: *A politika mint hivatás*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem – Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem – Művelődéskutató Intézet, [1919] 1989. 33.

² Derek W. M. Barker – Noëlle McAfee – David W. McIvor (szerk.): *Democratizing Deliberation: A Political Theory Anthology*. Dayton (OH), Kettering Foundation Press, 2012. 7.

figyelhető meg velük szemben, amennyiben a demokratikus képviseleti szervekbe vetett bizalom csökkenését vagy adott esetben akár legitimitásuk megkérdőjelezését ennek tekintjük. Hogy mindezek a képviseleti demokráciák válságtünetei-e, avagy sem, arról megoszlanak a vélemények, mindenesetre az állampolgárok véleményeire, döntéseire való hangsúly helyezése, vagy akár az ő, bármilyen platformon végbemenő tanácskozásaik eredményeinek fokozott nyomon követése és a döntéshozatalba való beemelése akár a politikától elfordult rétegeket is visszacsábíthatja egy olyan, a politikai képviseletre épülő rendszerben, ahol a döntéshozók alapesetben nem (csak) ugyanazok, akikre a döntések vonatkoznak.

És a második kérdésre válaszolva: miért fontos a politikai diskurzus, és jelen esetben az online diskurzus? Azért, mert az információs társadalomban, a digitális korban a széles körben használt online platformoknak köszönhetően az online diskurzus a társadalmi nyilvánosságot jeleníti meg, és ez a nyilvánosság jóval szélesebb körű, mint volt néhány évtizeddel korábban az offline közegben. És azt is mondhatnánk akár, hogy az online platformok a demokrácia vagy a jogállamiság garanciái is egyben, ha ezeken a platformokon a diskurzus szabadon történhet meg, bármilyen korlátozás nélkül.

Az online platformokon is megvalósulhat – a fentiekben vázolt értelemben vett – politikai diskurzus, sőt: ezek a diskurzusok, tanácskozó alkalmak olyan esetben is megtörténhetnek, amikor erre személyesen nincs lehetőség. A 21. század digitális világában már szinte minden állampolgár zsebében ott lapul egy internet-eléréssel rendelkező telefon, amelynek segítségével szinte bárki bármikor bármilyen online platformhoz csatlakozni tud, és részt tud venni a politikai diskurzusban.

Az online politikai diskurzus megvalósíthatósága

Ugyanakkor felmerülhet az, hogy ennek a gondolatmenetnek – miszerint az online platformok alkalmasak arra, hogy egy érdemi, politikai diskurzus valósulhasson meg általuk –, már a premisszája is rossz, mert annyi káros vagy torzító hatás éri a felhasználókat és ezáltal a diskurzust is, hogy nem is lehet egyáltalán az ötletét sem felvetni annak, hogy ez a terep megfelelő lenne bármilyen, adott esetben politikai típusú diskurzusra.

Amennyiben viszont az online platformok strukturális jellemzőit vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy igenis alkalmasak arra, hogy politikai diskurzus valósuljon meg rajtuk. Mert mi kell ahhoz, hogy egy offline vagy online tér vagy platform keretében meg tudjon valósulni a diskurzus? Milyen jellemzőkkel kell bírnia egy ilyen közegnek? Milyen szempontoknak kell érvényesülniük benne?

Ezekre a kérdésekre a deliberatív demokrácia szakirodalmának áttekintése, azon belül is a téma olyan teoretikusainak megközelítései adhatnak választ, mint például John S. Dryzek, Carolyn Hendricks, John Gastil, Simon Niemeyer, Joshua Cohen, James S. Fishkin vagy Jürgen Habermas. A deliberatív demokrácia definícióját vagy a vele szemben támasztott elvárásokat egzakt módon és egy az egyben ezen szerzők

értekezései sem adják meg, ezért jelen dolgozat arra vállalkozik, hogy a deliberatív demokrácia tématerületének legfontosabb forrásanyagaira a teljesség igénye nélkül támaszkodva az alábbiakban felvázolja az online térben megvalósuló diskurzustoz elengedhetetlenül szükséges formai és tartalmi szempontokat.

Formai és tartalmi elvárások

Nézzük először a formai jellegű szempontokat. Mindenképpen szükséges, hogy a diskurzus egy olyan platformon valósuljon meg, amely nem zárt, hanem mindenki számára hozzáférhető, továbbá minden résztvevő számára látható és elérhető a diskurzusban részt vevő többi szereplő hozzászólása, a diskurzustoz hozzátett megállapítása. Azt is mondhatnánk, hogy egy ilyen platformnak inkluzívnek, egyenlőnek, transzparensnek kell lennie, és lehetőséget kell biztosítania arra, hogy a társadalom, az állampolgárok minél szélesebb rétegei vegyenek részt a vitában, azaz reprezentatívnek is kell lennie. Szintén fontos, hogy megvalósulhasson az online platformon a diszkurzivitás, azaz ne csak vélemények kinyilvánítására, hanem beszélgetésre is legyen lehetőség. Belátható, hogy egy nyílt, szabad hozzáférésű online platform megfelel ezeknek a feltételeknek.

Tartalmi szempontból kissé más, talán nehezebben mérhető elvárások jelennek meg az online platformokat illetően – olyan elvárások, amelyek offline közegben talán sokkal hatékonyabban érvényesülnek. Ha online politikai diskurzusról van szó, akkor mindenképpen elengedhetetlen, hogy a tanácskozás résztvevői kellő informáltsággal rendelkezzenek a tanácskozás középpontjában álló kérdést illetően, az érveiket a kérdéses ügyben nyíltan osszák meg, és hogy nyitottak legyenek arra, hogy a vita végén megszülető döntést mindannyian elfogadják majd.

Formai és tartalmi elvárások a deliberatív megközelítés tükrében

Megvalósítható-e a politikai diskurzus az online térben? Ha újra áttekintjük a formai és tartalmi szempontokat, amelyeket az online politikai diskurzus megvalósítására alkalmas platformokkal szemben támasztottunk, akkor azt kell látnunk, hogy ezek a szempontok vagy kívánalmak a deliberatív megközelítés optimális diskurzussal szemben támasztott követelményeinek feleltethetők meg.

Egyrészt – és ezen szempontok megfeleltethetők a politikai diskurzus céljára alkalmas online platformokkal szemben az előbbieken támasztott „formai” követelményeknek –, hogy minden, a tanácskozásban részt venni akaró állampolgár számára meg kell adni azt a lehetőséget, hogy szabadon nyilváníthassa ki véleményét, azaz a platformnak inkluzívnek kell lennie.³ Továbbá lényeges, hogy

³ Donatella della Porta: Szociális fórumok és demokrácia a globális igazságossági mozgalomban. *Fordulat*, 12. (2010), 4. 12.

az állampolgárok közötti egyenlőség valamilyen formája megjelenjen,⁴ minden egyes fél hozzászólása, véleménye „azonos értéket” képviseljen. Lényeges továbbá, hogy a vitában részt vevők képviseljék a nyilvánosság főbb álláspontjait,⁵ azaz reprezentatív legyen maga a tanácskozás. Ha ez nincs meg, akkor egyrészt az veszélyezteteti a korábbiakban említett egyenlőség kívánalmát, másrészt pedig fennáll a veszély, hogy a tanácskozás végén megszülető döntésben nem reprezentálódik az állampolgárok kisebb vagy nagyobb csoportjainak véleménye. A transzparencia is kiemelten fontos, mivel ez szintén biztosítja a tanácskozás legitimitását. Végül, de nem utolsósorban pedig elvárás a diszkurzivitás: a tanácskozás tárgyalásos, vita jellege, a lehetőség arra, hogy „a preferenciák interakciók során alakuljanak át”,⁶ hogy az online platformon a politikai diskurzusban részt vevő bármelyik fél meggyőzhető legyen, és őt is meg tudják győzni mások.

Másrészt pedig a politikai diskurzus céljára alkalmas online platformok tartalmi kritériumait vizsgálva szintén látható, hogy azok megfeleltethetők a deliberatív demokratikus megközelítés alapelveinek. Mégpedig például annak, hogy az eredményes diskurzushoz a résztvevőknek megfelelő mértékű információval kell rendelkezniük a tárgyalt kérdésről, hogy a döntésük a lehető legjobb legyen; továbbá, hogy a közös tanácskozás során megszülető döntést a társadalom többsége legitimnek fogadja el, a tanácskozás során felhozott érvek racionálisak legyenek, valamint hogy a folyamat során felhozott érveket a tanácskozás résztvevői elfogadják és elismerjék.⁷

Ha pedig azt állítjuk, hogy ezek a szempontok megjelennek, érvényesülnek az online platformok esetében, akkor a kérdésre úgy tudunk válaszolni: igen, a politikai diskurzus megvalósítható az online térben. Ugyanakkor más tényezők is szükségesek ahhoz, hogy ez a diskurzus – bármilyen mérhető szempontok alapján – tényleg megfelelő legyen, azaz elérje a célját. A diskurzus minőségére ugyanis egyéb tényezők, belső és külső veszélyek is hatással vannak.

Az online platformokon megvalósuló politikai diskurzust fenyegető veszélyek

Melyek azok a veszélyek vagy káros jelenségek, amelyek az online platformokon megvalósuló politikai diskurzushoz kapcsolódóan megjelennek? Érdemes megkülönböztetnünk az egyszerűség kedvéért „külső” és „belső” fenyegetésnek hívott veszélyeket.

Ezek az alábbiakban részletesen is bemutatott, külső és belső fenyegetések azért fontosak a vizsgált téma szempontjából, mert a politikai diskurzust befolyásolják,

⁴ Joshua Cohen: *Deliberation and Democratic Legitimacy*. In Alan Hamlin – Philip Pettit (szerk.): *The Good Polity – Normative Analysis of the State*. New York, Blackwell, 1989. 19.

⁵ James S. Fishkin: *When the People Speak*. Oxford, Oxford University Press, 2009. 160.

⁶ Della Porta (2010): i. m. 11.

⁷ Della Porta (2010): i. m. 12.

nemcsak az információs zaj vonatkozásában, hanem azzal is, hogy a diskurzus minőségére hatnak. Ahhoz pedig, hogy a diskurzus megfelelő legyen, és elérje a célját, bizonyos minőségi szempontok elengedhetetlenül lényegesek lesznek.

A „külső” fenyegetések

Ha álhírek vagy dezinformációs kampányok bombázzák a mindenkori felhasználót, akkor az befolyással lesz arra, hogy milyen véleményei alakulnak ki például egy adott politikai narratíváról, és a diskurzusban ezeket a véleményeit hogyan közvetíti. Ha szintén más, a valóság, a tények egyfajta eltorzítását célzó vagy befolyásolási gyakorlatok érik el őt – legyenek azok lejárató kampányok vagy összeesküvés-elméletek –, akkor ugyanez lesz a helyzet.

Ezek a politikai diskurzust érő, úgynevezett „külső” fenyegetések, méghozzá azért, mert ezek a diskurzust – amennyiben azt egy, az online platform terében aktuálisan, egy adott témához kapcsolódóan megvalósuló mezőnek tekintjük – kívülről fenyegetik, azaz a diskurzusban részt vevő felhasználóra és az ő véleményére, interakcióira egyfajta külső erőként hatnak.

Hogy miért rendkívül fontosak ezek a veszélyek, az talán egyértelmű: befolyásolják az állampolgár, vizsgált kiindulópontunk esetében pedig az online felhasználó értelmezési keretét, hatnak arra a valóságra, amelyben interpretálja a körülötte megjelenő történéseket. Ha nagymértékben torzul – például dezinformációs kampányok hatására – ez a keret, az azt jelenti, hogy a diskurzusba bekapcsolódó állampolgár, felhasználó hozzászólásainak premisszája is már hamis lesz, ami a tanácskozást még tovább befolyásolhatja. Nagy dilemma, hogy ezt a helyzetet hogyan érdemes kezelni a gyakorlatban egy diskurzus értelmezése, minőségének vizsgálata során.

Külső veszély – és ezzel együtt a politikai diskurzusba való bekapcsolódás egyfajta nulladik lépcsője – lehet továbbá a belépési küszöb problémája: az online platformokon zajló diskurzusba eleve nem tud bekapcsolódni az, aki nem rendelkezik internet-hozzáféréssel vagy kellő jártassággal az online térben ahhoz, hogy megtalálja, elérje ezeket a platformokat.

A „belső” veszélyek

Az empirikus kutatások szerint ugyanakkor a diskurzusokhoz belülről, a diskurzus lényegi eleméből, a szöveg szintjéről, a beszélgetésből „érkező” belső fenyegetések is pont annyira rontják a vitát, és csökkentik ezeknek a platformoknak a társadalmi nyilvánosság terepeként betöltött szerepét, mint az álhírek vagy a dezinformáció, vagy minden egyéb, itt és most külsőként megjelölt fenyegetés. Vajon melyek lehetnek a belső fenyegetésnek tekintett veszélyek?

Kutatások azt mutatják, hogy a diskurzus textualitása és minősége nagyon nagy szerepet kap, adott esetben akár a véleményformálásban is. Egy 17 millió kommentet automatizált szövegelemzéssel vizsgáló kutatás többek között azt mutatta,⁸ hogy az obszcén kifejezések, a személyeskedő sértések, a gúnynevek használata a hazai online politikai diskurzus alapvető elemeinek számítanak. Ez azért különösen lényeges, mivel „a durvaság durvaságot szül”,⁹ azaz az ilyen típusú kommunikáció szükségszerűen rontja a vita, a diskurzus minőségét.

Hasonló következtetésre jutott egy, az országgyűlési képviselők Facebook-oldalán megjelenő kommenteket vizsgáló kutatás is,¹⁰ amely a 2014-es országgyűlési választások idején 183 képviselő Facebook-oldalán megjelenő 7048 poszt strukturális elemeit, a leírtakban megjelenő érzelmi tónusokat, vagy például a barát/ellenség kép megjelenését vizsgálta. A kutatás megállapításai szerint az egyes posztok bizonyos strukturális jellemzői (például hogy a hozzászóló saját szövegét tartalmazza-e csak, vagy képet, hangulatjelet, megosztott tartalmat stb.), érzelmi tónusa (azaz hogy pozitív vagy negatív töltetű a szöveg) és egyéb tényezői (humoros-e a tartalom, felszólít-e például offline aktivitásra, további szereplő is megjelenik-e a posztban stb.) szintén hatással vannak a reakciókra, azaz a diskurzusra.¹¹ Ezek a strukturális jellemzők nem feltétlenül rontják a diskurzus minőségét, akkor például nem, ha egy hangulattal történik a válasz, ami egyértelműen jelzi a hozzászóló szándékát; de akár ronthatják is, ha például a GIF-ben adott reakció eltereli a vita fókuszát az eredeti témától.

Egy, az internetes trollok tevékenységét 40 magyar politikai blog 200 diskurzusának kvalitatív és kvantitatív elemzése alapján vizsgáló hazai kutatás arra a következtetésre jutott,¹² hogy ezek a politikai diskurzusokban trollként, azaz tudatosan provokáló szándékkal fellépő szereplők kialakíthatnak olyan kommunikációs sémákat, amelyek segítségével elérik diszkurzív céljaikat, amelyek legtöbb esetben a közösség és a diskurzus bomlasztásában, valamint konfliktusok előidézésében nyilvánulnak meg.¹³

Melyek lehetnek tehát ezek a diskurzust belülről fenyegető veszélyek? Összefoglalva azt mondhatnánk, hogy a durva szóhasználat, a sértő kifejezések, szándékos megfélemlítést elérni szándékozó kommunikációs sémák használata, vagy például

⁸ Gabriella Szabó – Zoltán Kmetty – Emese K. Molnár: Politics and Incivility in the Online Comments: What is Beyond the Norm-Violation Approach? *International Journal of Communication*, 15. (2021), 2. 1659–1684.

⁹ Szabó – Kmetty – K. Molnár (2021): i. m. 1674.

¹⁰ Bene Márton: Virális politika – Állampolgári reaktivitás a képviselőjelöltek Facebook-oldalain. *Politikatudományi Szemle*, 25. (2016), 2. 84–110.

¹¹ Bene (2016): i. m. 84.

¹² Petykó Márton: Az internetes troll mint identitás kialakítása politikai blogok diskurzusaiban. *Magyar Nyelvőr*, 137. (2013), 3. 274–313.

¹³ Petykó (2013): i. m. 301.

a vita lényegi eleméről a diskurzust elterelő strukturális tartalmak (hangulatjelek, GIF-ek stb.).

A (politikai) diskurzus minőségi szempontjai

Ahogy a korábbiakban említettük: fontos, hogy minőségi szempontból a diskurzus megfelelő legyen. Ez azért lényeges, mert a demokratikus potenciál szempontjából csak akkor éri el a célját, ha megfelel azoknak a jellemzőknek vagy szempontoknak, amelyeket az online politikai diskurzus megvalósíthatósági szempontjai esetében is felsoroltunk, és amelyek a deliberatív megközelítés optimális diskurzussal szemben támasztott követelményeinek is megfeleltethetők.

De milyennek is kellene lennie ennek a minőségnek? Milyen szempontoknak kell érvényesülniük egy diskurzusban – és egy online diskurzusban – ahhoz, hogy minőségi szempontból jó legyen, és hogy ezáltal az adott közeg vagy az az adott tanácskozás tényleg lehetővé tegye a politikai diskurzust? Meg tudjuk-e egyáltalán ezt határozni?

A válasz az, hogy igen, méghozzá a diskurzusetika értelmezési kerete az, ami meg tudja mondani, hogy milyennek kellene lennie ahhoz a diskurzusnak, hogy az jó legyen. Ez pedig – a jelen tanulmány kiindulópontját képező gondolatmenet értelmében – az online platformokon megvalósuló politikai diskurzusok esetében is értelmezhető.

A diskurzusetika és a jó diskurzus

Ahhoz, hogy megtudjuk, milyen a „jó” vagy „megfelelő” diskurzus, nagyon röviden át kell tekinteni azt az elméleti megközelítést, amelyből ez levezethető, és ami a deliberatív kezdeményezések elvi kiindulópontjául is szolgál – ez pedig Jürgen Habermas diskurzusetikája.

Habermasnak a deliberatív demokráciát illető megközelítésében a demokratikus döntés egy konszenzusereső diskurzus eredménye.¹⁴ Ez egy olyan, racionális tanácskozást jelent, amely „lehetővé teszi a közösség általános akaratának megszületését”.¹⁵ Egy olyan folyamatról van tehát szó, amikor egy adott közegben történő diszkusszió keretei között egy bizonyos témában tanácskoznak, vitatkoznak egymással a közösség tagjai.

A diskurzusetika szerint a tanácskozás akkor jó, azaz akkor éri el a célját, ha a benne részt vevő felek nyíltan és korlátozásoktól mentesen nyilvánítják ki

¹⁴ Szűcs László Gergely: A diskurzuselv mint a jogállamiság garanciája. Vizsgálódások egy radikális Habermas-kritika kapcsán. *Magyar Filozófiai Szemle*, 55. (2011), 2. 17.

¹⁵ Szűcs (2011): i. m. 1.

a véleményüket,¹⁶ a tanácskozás során pedig érveik logikailag koherensek.¹⁷ A tanácskozás központi kérdését illetően elvárás, hogy az a közjóra irányuljon: akár olyan, utilitarista értelemben, mint hogy a tanácskozás témájának olyannak kell lennie, amely a lehető legtöbb ember számára a lehető legjobb megoldás megtalálását eredményezi, vagy úgy, hogy – a különbség elve értelmében – a téma és a közös döntés eredménye olyan legyen, ami a közösség leghátrányosabb tagjait szolgálja.¹⁸ Fontos elem továbbá még a tisztelet, abban a tekintetben legalábbis, hogy a jó diskurzus során a tanácskozó felek odafigyelnek egymásra.¹⁹ Emellett a jó tanácskozás valamilyen konszenzus elérésére törekszik,²⁰ és végül, de nem utolsósorban pedig Habermas megközelítésében a diskurzusetika fontos eleme a hitelesség, azaz a tanácskozásban történő őszinte és nyílt részvétel.²¹ Egy ilyen optimális diskurzusban egyrészt az „egyéni orientációkon túlmutató irányelvek nyerhetnek legitimitást”,²² másrészt pedig „nem nyomhatók el az egyéni és kisebbségi kezdeményezések”.²³

Miért lényeges ez? Azért, mert ezen alapelvek megvalósulása mérhető – akár online folytatott diskurzus esetében is. És hogy hogyan lehet mérni mégis ezt az absztrakt fogalmat, a diskurzus minőségét? Például az úgynevezett Diskurzus-minőség Indexszel (Discourse Quality Index – a továbbiakban: DQI), amelynek az előbbiekben bemutatott habermasi diskurzusetika és a racionális érvelés elmélete az alapja, és amely egy olyan összetett mérőeszköz, amely lehetőséget ad arra, hogy a diskurzus ilyen tekintetben vizsgálható, a tanácskozás során végbemenő érvelés minősége pedig mérhető legyen.

A Discourse Quality Index (DQI)

A DQI-t eredetileg a parlamenti viták során lezajló érvek, érveléssorozatok méréseire dolgozták ki a Swiss Center for Deliberation kutatói.²⁴ A DQI kiindulópontja a habermasi diskurzusetika, ahhoz pedig, hogy megtudjuk, hogy egy konkrét diskurzus megfelel-e, és ha igen, mennyiben felel meg a habermasi diskurzusetikának, az alábbi szempontokat méri az index:²⁵

¹⁶ Schlemmer Éva: Mérhető-e a diskurzus minősége? *Jel-Kép: Kommunikáció, közvélemény, média*, (2018), 3. 95.

¹⁷ Schlemmer (2018): i. m. 95.

¹⁸ Schlemmer (2018): i. m. 95.

¹⁹ Schlemmer (2018): i. m. 95.

²⁰ Schlemmer (2018): i. m. 95.

²¹ Schlemmer (2018): i. m. 96.

²² Szűcs (2011): i. m. 1.

²³ Szűcs (2011): i. m. 1.

²⁴ Jürg Steiner: *The Foundation of Deliberative Democracy. Empirical Research and Normative Implications*. Cambridge, Cambridge University Press, 2012.

²⁵ Schlemmer (2018): i. m. 96.

- a vitában való részvétel,
- érvek indoklásának szintje,
- érvek indoklásának tartalma,
- más csoportok iránti tisztelet,
- más résztvevők igényeinek tiszteletben tartása,
- más résztvevők ellenérveinek tiszteletben tartása,
- álláspontok változása a vita során.

A DQI praktikus használata során a kutatók a beszédaktusokat tekintik alapegységnek, és ezekben a beszédaktusokban vizsgálják a diskurzus minőségét. Méghozzá úgy, hogy kódolási kategóriákat állítanak fel az egyes beszédaktusokhoz az alábbiak szerint:²⁶

1. A beszélőt akadályozták-e a beszédben?
2. A beszélő igazolta-e érveit racionális, logikus és kidolgozott módon?
3. A beszélő hivatkozik-e a közjóra?
4. A beszélő tiszteletet mutat-e mások érveivel szemben?
5. A beszélő enged-e mások jobb érveinek?

A DQI a kritikusai szerint sok hiányossággal rendelkezik, és több kritikus megközelítést az index megalkotói is elismernek.²⁷ Az egyik legnagyobb probléma az index bírálói szerint az, hogy a hitelességet – amely a habermasi diskurzusetika fontos eleme – nem lehet vele mérni, továbbá, hogy mivel csak a diskurzus szövegével foglalkozik, ezért a szövegen túli, például a nonverbális elemeket nem méri vagy veszi figyelembe, annak ellenére, hogy ezek fontos befolyásolói lehetnek a tanácskozásnak.²⁸ További kifogások merülnek fel vele szemben azért, mert egy olyan komplex megközelítést, mint a diskurzus, nem lehet kvantifikálni, és mivel a kódolást emberek, megfigyelők végzik, ezért ez nem is lesz objektív.

Noha a DQI alapvetően a beszédaktusok, azaz a beszélt nyelv, az „élő” tanácskozás vizsgálatából indul ki, számos összefüggésben és többféle célra alkalmazható. Az online platformokon megvalósuló tanácskozást, példának okáért a hozzászólásokat is lehetséges beszédaktusok helyett beszédegységekként értelmezni, így ugyanolyan hatékonysággal és hatásfokkal vizsgálható a diskurzus ebben a tekintetben. Ráadásul ebben az esetben a DQI-vel szemben megfogalmazott kritikák nagy része is semmissé válik, hiszen az online platformokon nem tud hatással lenni semmilyen nonverbális elem a diskurzusra.

Lesznek ugyanakkor természetesen más, egyéb elemek, amelyek az eredeti DQI megközelítésében – amely a beszédaktusok méréséből indult ki – nem szerepeltek, mint például a hangulatjelek vagy GIF-ek használata a diskurzusban, a válaszok

²⁶ Schlemmer (2018): i. m. 96.

²⁷ Steiner (2012): i. m.

²⁸ Schlemmer (2018): i. m. 100.

csoportosulása, azaz bizonyos hozzászólások, megnyilvánulások fontossága azáltal, hogy ahhoz többen intéztek választ, és így tovább. A DQI az online platformokon és az azok keretében zajló online diskurzus minőségének mérése során éppen hogy előnyt tud kovácsolni a vele szemben megfogalmazott kritikákból, hiszen a kifogásolt elemek (például a nonverbalitás mérésének figyelmen kívül hagyása) ebben az esetben nem is kell, hogy megjelenjenek.

A minőség mint megfogható elvárás?

Amikor a diskurzus minőségéről beszélünk, akkor azt nem a jó és a rossz oppozíciójában kell felfogni – azaz hogy egy adott, például egy online platformon megvalósuló diskurzus helyes vagy helytelen –, hanem egyfajta skálaként, amelynek fokozatai vannak.

Egy ilyen mérőeszköz, mint a DQI, meg tudja mutatni, hogy egy akármilyen online platformon, aktuálisan egy ügghöz kapcsolódóan kialakuló diskurzus például milyen minőségű, a minőség pedig itt azt jelenti, hogy a diskurzus, a vita, a demokratikus potenciál szempontjából eléri-e a célját, a közjót szolgálja-e, benne igazi vita valósul-e meg. A DQI által vizsgált szempontok alapján tehát meghatározható, hogy a demokratikus potenciál szempontjából egy ilyen online diskurzus megfelelő (volt), vagy nem.

Ennek pedig azért van jelentősége, mert ha megfordítjuk ezt a megközelítést, akkor azt is mondhatjuk, hogy ezen kívánalmaknak, elvárásoknak megfelelően megalkotható egy olyan tér is, egy olyan keret, egy olyan online platform, amely megfelel ezeknek az előírásoknak, és ahol ezért szükségképpen jó lesz a diskurzus.

Válasz a kérdésekre

Még jelen tanulmány bevezetőjében, illetve gondolatmenetének kifejtése kezdetén megfogalmaztunk három kérdést a vizsgált témakörök vonatkozásában. Az általunk az előzőekben vizsgált megközelítések – az online politikai diskurzus fogalma, az online diskurzust fenyegető veszélyek, valamint a jó diskurzus minőségi mutatói és mérhetősége – áttekintése után időszerű lenne ezeket a kérdéseket, a lehetőségekhez mérten legalábbis, megválaszolni. A válaszok nem lesznek teljes körűek és mindenre kiterjedőek; ugyanakkor talán gondolatébresztőként szolgálhatnak egyik vagy másik téma vonatkozásában.

Meghatározhatók-e alapelvek a diskurzus minőségét illetően?

Az első megfogalmazott kérdés úgy szólt, hogy meghatározhatók-e a politikatudomány értelemezési keretei által olyan alapelvek, amelyek megadják, hogy milyennek

„kellene” lennie a politikai diskurzusnak az online platformokon, és amelyek egy szabályozás alapjává válhatnak.

A kérdésre úgy válaszolhatnánk, hogy elméletben igen, és nemcsak a politikatudomány, hanem egyéb, hozzá kapcsolódó tudományterületek, például a filozófia is segíthetnek abban, hogy ilyen alapelvek megfogalmazásra kerüljenek. Ezek lehetnek egyrészt Habermas, illetve a diskurzusetika egyéb teoretikusainak megközelítései alapján megalkotott szempontok – mint ahogyan jelen tanulmányban is rámutattunk erre. A másik elméleti keret, amely ezeknek az alapvető jellemzőknek, elvárásoknak a lefektetésében segíthet, a deliberatív demokratikus megközelítés elvei. Mint ahogyan szintén rámutattunk, ezek az elvek megjelennek, megjelenhetnek az online platformok esetében mind formai, mind pedig tartalmi tekintetben.

Megalkotható-e olyan szabályozási keret, ami nem jelent cenzúrát?

A másik kérdés az volt, hogy meghatározható-e egy olyan ideális keret, amelyben egy olyan, a politikai diskurzus minél szélesebb körű érvényesülését szem előtt tartó korlátozás valósul meg, amely ugyanakkor nem jelent cenzúrát.

A válasz szintén az lehet, hogy elméletben igen. Ugyanis, ahogyan azt korábban is kiemeltük, a DOI által vizsgált, a diskurzusokban megjelenő (minőségi) szempontok szolgálhatnak akár egyfajta mintaként vagy tervrajzként is, hogy egy olyan optimális online platform jöjjön létre egy célzott szabályozással, amelynek keretében a diskurzus szükségszerűen jó lesz majd, mivel a keret, azaz az online platform olyan fékeket és ellensúlyokat valósít meg szabályozással (például moderálással), amely segíti a minőségi diskurzus létrejöttét.

És ennek a technikai feltételei már most is megvannak akár. A Stanford University Human-Centered Artificial Intelligence²⁹ intézete nemrégiben fejlesztette a Moderator ChatBot for Civic Discourse³⁰ nevű, mesterséges intelligenciát használó „gépi moderátort”, amely a Stanford’s Center for Deliberative Democracy³¹ és James Fishkin több évtizedes, a deliberatív kezdeményezésekhez kapcsolódó kutatási eredményei alapján képes arra, hogy egy online vitát olyan mederben tartson, amely által az majd megfelel a jó diskurzus követelményeinek.

Akár lehetséges lenne az is, hogy minden egyes online platform, amely lehetővé teszi a (politikai) diskurzust, beépítsen egy ilyen vagy ehhez hasonló „moderátort”, amely folyamatosan figyeli a diskurzust, és a deliberatív megközelítés és a diskurzusetika jó diskurzusról vallott megközelítései alapján folyamatosan moderálja a vitát, a tanácskozást. Mindez persze nem ennyire egyszerű, de a technikai lehetőségek

²⁹ Az intézet honlapja: Stanford University Human-Centered Artificial Intelligence.

³⁰ Katharine Miller: A Moderator ChatBot for Civic Discourse. *Stanford University Human-Centered Artificial Intelligence*, 2020. február 6.

³¹ A Stanford’s Center for Deliberative Democracy honlapja.

adottak, szinte már csak a platformok döntése lenne az, hogy a szabályozás során ilyen irányba indulnak el, avagy sem.

*Összhangban vannak-e a szabályozási lépések
az ideális (online) diskurzussal szemben támasztott elvárásokkal?*

És így érkezünk el a harmadik kérdéshez. Vajon összhangban vannak a tervezett szabályozási lépések azzal, amit a jó (online) diskurzusról tudunk? Azaz: törekednek arra az online platformok, hogy olyan szabályozást valósítsanak meg, amely az online politikai diskurzusokat minőségi szempontból javíthatja?

A válasz – egyelőre legalábbis úgy tűnik – az, hogy nem. A gyakorlatban mindezen nem láthatók célzottan ilyen törekvések a platformok részéről. Na de milyenek a szabályozási törekvések? Érdekes az alábbiakban áttekinteni, hogy a szabályozás skáláján ebben a tekintetben inkább a szólásszabadság vagy a cenzúra látszik megvalósulni? Mindez segít végső választ adni a tanulmány kiindulópontjaként a címben feltett kérdésre is.

A szabályozás kérdései

A szabályozás kérdése, milyensége, azaz hogy milyen kereteket ad az online platform, és milyen – adott esetben – korlátok között zajlik az online diskurzus, már csak azért is lényeges, mert a szakirodalom azt mutatja, hogy ezen online platformok bizonyos adottságai nagymértékben határozzák meg azt, hogy az adott térben kialakuló vita milyen lesz, illetve hogy a demokratikus potenciál szempontjából eléri-e célját. Ráadásul egy egy időben zajló kétirányú folyamatról beszélhetünk, hiszen nemcsak a technológia, illetve a technológiai feltételek alakítják az online platformokon zajló politikai diskurzust, de ez a politikai diskurzus ugyanúgy hatással van arra a környezetre, amelyben végbemegy.³² Részben éppen ezért fontos a politikai diskurzusoknak helyet adó online platformok szabályozása és az, hogy ez a szabályozás milyen lesz, és hogy milyen kereteket ad az online platformokon megvalósuló diskurzusnak.

Továbbá már csak azért is fontos ez a kérdés, mert a szabályozás hiánya járhat pozitív, de természetesen negatív következményekkel is. Ez a bevezetőben is említett két véglet – az ellenőrzés és a korlátozás teljes hiánya, valamint a cenzúra – egyaránt megjelenik az online platformokon. A szabályozatlan, azaz moderálatlan online fórumok, chatsobák vagy egyéb, a diskurzust lehetővé tevő felületek mindenki számára ismerősek lehetnek. Ugyanakkor arra is van példa, hogy egy platform a sza-

³² Scott Wright – John Street: Democracy, Deliberation and Design: the Case of Online Discussion Forum. *New Media & Society*, 9. (2007), 5. 855.

bályozás, a moderálás szélsőséges eszközét, a cenzúrát alkalmazza, ellehetetlenítve ezzel az online politikai diskurzusban részt venni kívánó felhasználó hozzászólási lehetőségét.

És nemcsak az egyszerű, hétköznapi felhasználók azok, akiket adott esetben érinthet mindez: a közelmúltban a legnagyobb közösségimédia-platformok, a Twitter, a Facebook és az Instagram is felfüggesztette, majd határozatlan időre letiltotta a volt amerikai elnök, Donald Trump fiókját – a Twitter ezzel a szankcióval ráadásul még hivatali ideje alatt, 2021 januárjában sújtotta Trumpot –,³³ lehetetlenné téve ezzel azt, hogy belefolyjon az adott platformon zajló politikai diskurzusba. Mindez természetesen akár a „nagyobb jó” érdekében is megtörténhetett, ugyanakkor ilyen irányú, az online platformon megvalósuló politikai diskurzusok kereteit felállító sarokkövek, vagy akár konkrét szabályozási kritériumok nélkül nehezen értelmezhető egy komplex megközelítés részeként.

Elindult viszont a felülvizsgálata annak a 2000-ben elfogadott EU-s irányelvnek (*Elektronikus kereskedelemről szóló irányelv*),³⁴ amely a közösségimédia-tartalmak európai szabályozásának irányadója. Ez a felülvizsgálat sok egyéb mellett például olyan területeken valósul meg, mint hogy hogyan és ki moderálja a jogsértő tartalmat, hiszen ez sok esetben ellentmondásos lehet. A legnagyobb közösségimédia-platform, a Facebook esetében a platform maga moderál és dönt a megjeleníthető tartalmakról, úgyhogy ilyen és ehhez hasonló esetekben vagy az adatvédelem kapcsán ezek a szabályozási célok egyértelműek, és maga a felülvizsgálat is szükségszerű. De úgy tűnik, hogy a diskurzus kapcsán más tekintetben egyelőre nem cél a szabályozás vagy valamilyen keret felállítása, ez nem is merült fel, holott az általunk külsőnek nevezett fenyegetések mellett a belső, a diskurzus immanens részét képező veszélyek vagy diszkrepanciák is ugyanúgy rontják a diskurzust, és ellehetetleníthetik azt, hogy a tanácskozás a demokratikus potenciál szempontjából elérje a célját, és azt, hogy az online platformok a demokratikus társadalmi nyilvánosság terepévé váljanak.

Konklúzió – Szólásszabadság vagy cenzúra?

Mindezek után érdemes választ adni a címben feltett kérdésre is. Jelen tanulmány konklúzióját ennek kapcsán talán úgy lehetne megfogalmazni, hogy sem a teljes szólásszabadság, a bármilyen moderáció nélküli vita, sem pedig a beszélgetés áramlását túlságosan is keretek közé szorító és limitáló, szigorú cenzúra nem lehet

³³ *Permanent Suspension of @realDonaldTrump*. Twitter-közlemény Donald Trump felhasználói fiókjának zárolásáról. 2021. január 8.

³⁴ Az Európai Parlament és a Tanács 2000/31/EK irányelve (2000. június 8.) a belső piacon az információs társadalommal összefüggő szolgáltatások, különösen az elektronikus kereskedelem, egyes jogi vonatkozásairól (*Elektronikus kereskedelemről szóló irányelv*). L 178/1 (2000. július 17.).

előnyös akkor, ha a cél az, hogy az online platformok a demokratikus nyilvánosság terepévé váljanak. Egy átgondolt szabályozás szolgálhatja a nagyobb jó elérését, azaz azt, hogy az online platformokon megvalósuló diskurzus a demokratikus potenciál szempontjából elérje a célját. A szabályozásnak pedig egyebek mellett a minőségi diskurzus megvalósulását is ugyanúgy kellene szolgálnia, mint más, hasonlóan neuralgikus területek, például az adatvédelem kérdésének rendezését.

Talán a későbbi szabályozási törekvésekben már az erre vonatkozó szándék is megjelenik. Ugyanis, ha kívánni lehetne ezzel kapcsolatban, akkor mindenképpen az lenne lényeges, hogy a platformok elgondolkodjanak egy olyan szabályozási keret kialakításán, amely figyelembe veszi azt, hogy hogyan tud benne a jó, a minőségi diskurzus megvalósulni – hiszen erre mind az elméleti, mind a módszertani háttér rendelkezésre áll, és a gyakorlati megvalósítás is lehetséges. Ugyanis a moderálás vagy a tartalom ellenőrzése hosszú távon emberek nélkül, csak a mesterséges intelligencia által lehetséges, illetve lehetséges lesz a jövőben, tekintve az online platformok felhasználóinak számát és az általuk gyártott tartalmak mennyiségét; és egy ilyen, a mesterséges intelligencia alkalmazásával járó megoldás a jogsértő tartalmak jelzése mellett a diskurzus minőségének kívánalmait, illetve azok érvényesülését is tudná monitorozni. De ez utóbbi az, amelynek megvalósítására, úgy tűnik, még nincs meg a szándék, pedig fontos lenne, hosszú távon legalábbis mindenképpen.

Freedom of Speech or Censorship for the Greater Good? – Feasible Frameworks and Limitations of Political Discourse in Social Media

Abstract

The present study examines what type of regulation would be needed for discussion on online platforms to achieve its goal in terms of democratic potential, and thus these platforms could become a field of democratic social publicity.

Felhasznált irodalom

- Az Európai Parlament és a Tanács 2000/31/EK irányelve (2000. június 8.) a belső piacon az információs társadalommal összefüggő szolgáltatások, különösen az elektronikus kereskedelem, egyes jogi vonatkozásairól (Elektronikus kereskedelemről szóló irányelv). L 178/1 (2000. július 17.). Online: <https://bit.ly/3aR0pDj>
- Barker, Derek W. M. – Noëlle McAfee – David W. McIvor (szerk.): *Democratizing Deliberation: A Political Theory Anthology*. Dayton (OH), Kettering Foundation Press, 2012.
- Bene Márton: Virális politika – Állampolgári reaktivitás a képviselőjelöltek Facebook-oldalain. *Politikatudományi Szemle*, 25. (2016), 2. 84–110.
- Cohen, Joshua: Deliberation and Democratic Legitimacy. In Alan Hamlin – Philip Pettit (szerk.): *The Good Polity: Normative Analysis of the State*. New York, Blackwell, 1989. 17–34.
- Della Porta, Donatella: Szociális fórumok és demokrácia a globális igazságossági mozgalomban. *Fordulat*, 12. (2010), 4. 9–42.
- Fishkin, James S.: *When the People speak*. Oxford, Oxford University Press, 2009.

- Miller, Katharine: A Moderator ChatBot for Civic Discourse. *Stanford University Human-Centered Artificial Intelligence*, 2020. február 6. Online: <http://lnkiy.in/p5F7l>
- Permanent suspension of @realDonaldTrump*. Twitter-közlemény Donald Trump felhasználói fiókjának zárolásáról. 2021. január 8. Online: <http://lnkiy.in/vrXvA>
- Petykó Márton: Az internetes troll mint identitás kialakítása politikai blogok diskurzusaiban. *Magyar Nyelvőr*, 137. (2013), 3. 274–313.
- Schlemmer Éva: Mérhető-e a diskurzus minősége? *Jel-Kép: Kommunikáció, közvélemény, média*, (2018), 3. 95–124. Online: <https://doi.org/10.20520/JEL-KEP.2018.3.95>
- Stanford University Human-Centered Artificial Intelligence. Online: <https://hai.stanford.edu/>
- Stanford's Center for Deliberative Democracy. Online: <https://cdd.stanford.edu/>
- Steiner, Jürg: *The Foundation of Deliberative Democracy. Empirical Research and Normative Implications*. Cambridge, Cambridge University Press, 2012. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139057486>
- Szabó, Gabriella – Zoltán Kmetty – Emese K. Molnár: Politics and Incivility in the Online Comments: What is Beyond the Norm-Violation Approach? *International Journal of Communication*, 15. (2021), 2. 1659–1684.
- Szűcs László Gergely: A diskurzuselv mint a jogállamiság garanciája. Vizsgálódások egy radikális Habermas-kritika kapcsán. *Magyar Filozófiai Szemle*, 55. (2011), 2. 75–96.
- Weber, Max: *A politika mint hivatás*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem – Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem – Művelődéskutató Intézet, [1919] 1989.
- Wright, Scott – John Street: Democracy, Deliberation and Design: the Case of Online Discussion Forum. *New Media & Society*, 9. (2007), 5. 849–869. Online: <https://doi.org/10.1177/1461444807081230>